

OCHII BEATRICEI

Cum arăta cu adevărat
lumea lui Dante?

H.-R. Patapievici – născut la 18 martie 1957 (București). Studii de fizică (1977–1981; diplomă de specializare 1982), cercetător științific (1986–1994), asistent universitar (1990–1994), director de studii (1994–1996), membru în colegiul Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (CNSAS, 2000–2005), președinte al Institutului Cultural Român (ICR, 2005–2012). Președinte Artmark (din 2015). Cercetător privat în istoria ideilor. Scriitor. Realizator TV. Director al revistei ID – *Ideii în Dialog* (2004–2009). A susținut cursuri de istoria științei și de istoria ideilor (Universitatea București). Membru al Grupului pentru Dialog Social (GDS); al Uniunii Scriitorilor din România (USR); al PEN Club. Membru fondator al Societății Academice Române (SAR) și al Grupului de Cercetare a Fundamentelor Modernității Europene (Universitatea București și New Europe College). Membru de onoare al Institutului Ludwig von Mises – România.

Debut în presă – 1992 (*Contrapunct*). Colaborări la 22, *LA&I*, *Dilema*, *Orizont*, *Vatra*, *Secolul 20*. Rubrici permanente la 22 (1993–2003), *LA&I* (2003–2004) și *Dilema Veche* (2004–2005), ID – *Ideii în Dialog* (2004–2009). Editorialist la *Evenimentul Zilei* (2006–2010).

Cărți publicate: *Cerul văzut prin lentilă*, Nemira, 1995 (Premiul pentru eseu al Editurii Nemira, 1993; Premiul pentru debut al Uniunii Scriitorilor, 1995); *Polirom*, 2002. *Zbor în bătaia săgeții*, Humanitas, 1995; traducere în engleză: *Flying against the Arrow*, CEU Press, 2002. *Politice*, Humanitas, 1996. *Nézz vissza haraggal. A románokról – roman szemmel* (Az előzőt Konrád György írta), Pont/Kiadó, Budapest, 1997. *Omul recent*, Humanitas, 2001 (Premiul Uniunii Scriitorilor pentru eseu; Premiul revistei *Cuvântul*; Premiul AER pentru eseu); traducere în spaniolă: *El Hombre reciente*, Áltera, Madrid, 2005. *Ochii Beatricei*, Humanitas, 2004 (Premiul Uniunii Scriitorilor pentru eseu); traducere în italiană: *Gli occhi di Beatrice. Com'era davvero il mondo di Dante?*, Bruno Mondadori, Milano, 2006; traducere în spaniolă: *Los ojos de Beatriz. ¿Cómo era realmente el mundo de Dante?*, Siruela, Madrid, 2007. *Discernământul modernizării*, Humanitas, 2004; *Despre idei și blocaje*, Humanitas, 2007 (cu o nouă prefață, reluat cu titlul *De ce nu avem o piață a ideilor*, Humanitas, 2013); *Ultimul Culiianu*, Humanitas, 2010; *O idee care ne sucește mințile* (în colaborare), Humanitas, 2014; *Partea nevăzută decide totul*, Humanitas, 2015; *Două eseuri despre paradis și o încheiere*, Humanitas, 2018 (Premiul Scriitorului anului 2018); *Anii urii*, Humanitas, 2019.

Traduceri (în colaborare): David Bohm, *Plenitudinea lumii și ordinea ei* / *The Wholeness and the Implicate Order*, Humanitas, 1995.

Selecție, îngrijire de ediție, cronologie, introducere și comentarii: Ezra Pound, *Opere I. Poezii: 1908–1920*, Humanitas Fiction, 2014.

Emisiuni TV realizate: *Ideii în libertate*, pentru TVR Cultural, 2002–2005 (Premiul Consiliului Național al Audiovizualului, CNA, pentru cea mai bună emisiune culturală a anului 2003; Marele Premiu al Asociației Profesioniștilor de Televiziune, APTR, 2004); *Înapoi la argument*, pentru TVR Cultural, 2006–2012.

HORIA-ROMAN
PATAPIEVICI

OCHII
BEATRICEI

Cum arăta cu adevărat
lumea lui Dante?

Ediția a treia
revăzută și adăugită

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

CUPRINS

Notă asupra ediției 7

PARTEA I

Cum arăta cu adevărat lumea lui Dante? 13

Cititorilor mei: despre sursele acestei
conferințe III

PARTEA A II-A

Imaginația cosmologică a lui Dante 127

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Prima ediție a volumului *Ochii Beatriciei* (2004) conținea o conferință și o adresare către cititori. Conferința „Cum arăta cu adevărat lumea lui Dante“ a fost gândită și rostită ca parte din conversația neîntreruptă pe care o am cu prietenii mei cu privire la ideile care mă pasionează. Textul din volum reprezintă transcrierea celor două conferințe pe această temă pe care le-am ținut în 2004, una la Oradea (2 aprilie), cealaltă la Iași (12 noiembrie). Textul scris s-a ținut strâns de oralitatea conversațională a conferinței. În adresarea către cititori pe care am intitulat-o „Despre sursele acestei conferințe“ am încercat să explic, tot ca într-o conversație, sursele personale și livrești ale conferinței. Am adăugat acestor două texte trei motto-uri metodologice, două scoase din Dante, al treilea din Dionisie Pseudo-Areopagitul, și acesta a fost volumul pe care Smaranda Bratu Elian l-a tradus în italiană și căruia i-a și găsit un editor în Italia. *Gli Occhi di Beatrice* a apărut la Bruno Mondadori în 2006, stârnind discuții și bucurându-se de destule recenzii. Unul dintre cititori a fost cardinalul Gianfranco Ravasi, care prin ambasadorul nostru de atunci la Vatican, Bogdan Tătaru-Cazaban, m-a invitat în 2012 să țin o conferință despre cosmologia lui Dante

8 NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

la Pontificia Università Gregoriana. În vederea conferinței, care a avut loc în 7 mai 2012, am reluat argumentul conferinței „Cum arăta cu adevărat lumea lui Dante“, dar mai strâns, rezultând de aici un text pentru conferința de la Pontificia, „*Sacrato poema* și imaginea teologică a cosmologiei științifice a lui Dante“ (pe care Smaranda Bratu Elian l-a tradus în italiană, iar Ioana Both în franceză), și un articol cu titlul „Imaginația cosmologică a lui Dante“, pe care intenționam să îl public într-o revistă străină, dar care până la urmă a rămas în sertar. L-am rescris în vederea acestei ediții, readucând argumentul operatorilor de inversiune la firul narativ al iconografiei *Divinei Comedii*, care fusese coloana vertebrală a conferinței din 2004. În acest mod, prin punerea laolaltă a conferinței „Cum arăta cu adevărat lumea lui Dante“ (2004), cu adresarea ei către cititori, și a eseului explicativ „Imaginația cosmologică a lui Dante“ (2012/2019), cu accentul său teologic pus pe rolul operatorilor de inversiune în construcția cosmologică, am impresia că am obținut un volum mai rotund decât cel pe care l-am oferit în 2004 cititorilor.

H.-R. PATAPIEVICI

PARTEA I

Beatrice in suso, ed io in lei guardava.

Paradiso II, 22

Beatrice se va uita în sus, iar Dante va privi în ochii ei.

(Alexandru Duțu, comentariu la *Paradiso*,
II, 22; Coșbuc, *Opere alese*, vol. VIII,
București, Editura Minerva, 1988, p. 596)

*Volgiti ed ascolta;
ché non pur ne' miei occhi è paradiso*

(Beatrice către Dante)
Paradiso, XVIII, 20–21.

*Întoarce-te și-ascultă, grăi,
că rai nu-i doar în ochii mei*

Dante, *Paradiso*
(Boeriu), XVIII, 20–21

*Inteligența vie (...) ar trebui (...) să pună de
acord (...) cele văzute cu cele nevăzute.*

(Dionisie Pseudo-Areopagitul,
Ierarhia cerească, XV, 5)

CUM ARĂTA CU ADEVĂRAT LUMEA LUI DANTE?

Tema conferinței* pe care o voi ține azi în fața dvs. este cuprinsă în răspunsul la întrebarea: *Cum arăta cu adevărat lumea lui Dante?* Ca să putem înțelege răspunsul, trebuie să pricepem exact întrebarea. Or, pentru aceasta e necesar să vă explic două lucruri: ce înseamnă aici „*lumē*“ și ce înseamnă „*cu adevărat*“.

„*Lumē*“ înseamnă cosmosul, universul, ansamblul existentului, totalitatea a ceea ce există – înseamnă Creația... probabil însă că nu și Creatorul. Creația este creată, condiționată, relativă la Creator, iar Creatorul, sursa oricărei creații, este increat, incondiționat, absolut. Aflând cum este lumea lui Dante, nu vom afla, firește, *chipul* Creatorului ei, dar vom afla câte

* Conferință ținută în ciclul Conferințelor Microsoft la Oradea (Sala Tonitza, Muzeul Țării Crișurilor), 2 aprilie 2004, și Iași (Aula Magna a Universității „Al.I. Cuza“), 12 noiembrie 2004.

ceva despre atributele lui. Faptul este evident, deoarece orice creație își conține într-un anumit fel creatorul. Nu iconic, poate simbolic, în orice caz deopotrivă limpede și neclar. Limpede, pentru că e de natura evidenței prezența creatorului în urmele sale; neclar, deoarece nu știm să spunem precis „cum“, „în ce fel“ este el prezent acolo, în creația sa. În totul este ca în frumosul pasaj din prima epistolă către Corinteni, referitor la felul de a cunoaște: acum, când suntem în trup, cunoaștem „ca în ghicitură“, „vedem ca prin oglindă“; abia după ce nu vom mai fi în trup vom cunoaște direct, fără rest – adică „față către față“. Noi, deocamdată, „vedem ca prin oglindă“. Veți vedea ce important este acest lucru pentru înțelegerea lumii lui Dante.

1 Cor., 13, 9–12

În continuare, deci, prin lume NU vom înțelege lumea cunoștințelor personale ale lui Dante – lumea empirică a timpului său, început cândva la sfârșitul lui mai 1265, la Florența, când Dante s-a născut, și încheiat în noaptea de 13 spre 14 septembrie 1321, în exil, la Ravena, când Dante a murit. Nu. Prin expresia „lumea lui Dante“ vom înțelege cosmosul dantesc, adică totalitatea a ceea ce există, așa cum era această totalitate a existentului concepută nu atât pe vremea lui Dante, cât de Dante însuși. O să vedeți imediat de ce această deosebire este importantă. În rest, dacă facem abstracție de Dumnezeu,

atunci „lumea lui Dante“ de *atunci* înseamnă ceea ce cosmologii și astrofizicienii desemnează prin cuvântul „univers“, *azi*.

Pentru a lămuri înțelesul expresiei „*cu adevărat*“, trebuie să intru, de fapt, în materia conferinței mele. Cum am spus, Dante a fost un om care a trăit la încălecarea veacurilor al XIII-lea și al XIV-lea. *Divinei Comedie* a fost scrisă între 1300, anul Jubileului, și 1321, anul morții lui Dante. În 1308, *Infernul* circula deja, iar în 1313 *Purgatoriul* era compus. *Paradisul* a fost făcut cunoscut după moartea lui Dante, când ultimele cânturi, crezute pierdute, au fost descoperite și imediat răspândite. Legat de aceste cânturi pierdute din *Paradisul*, există următoarea legendă, poate adevărată. După moartea lui Dante, s-a constatat că ultimele cânturi din *Paradisul* lipsesc. S-a convenit că nu apucase să le scrie. Zilele, săptămânile au trecut. Apoi o rudă l-a vizat. Mai bine spus, Dante i s-a arătat în vis acestei rude, indicându-i într-unul din pereții camerei în care a locuit la Ravenna, în palatul lui Guido Novello da Polenta, o fridă acoperită cu un covor: acolo se găseau foile pe care erau așternute ultimele cânturi din *Paradisul*. Noi, posteritatea, nu am fi știut cum se termină *Divinei Comedie* dacă ruda lui Dante nu ar fi vizat, iar Dante, din lumea de dincolo, nu ar fi fost atât de îngrijorat de ignoranța noastră încât

să-i apară acesteia în vis și să ne indice astfel locul unde pusese ultimele cânturi din *Paradisul*. Lucrurile despre care vă voi vorbi în această conferință datorează viziunii formulate de Dante în aceste cânturi esențialul.

Odată fixate datele temporale, să vedem ce știa Dante. Dante nu era un poet așa cum sunt astăzi poeții, adică un literat având, în cel mai bun caz, cultura umanistă a specialității lui – poezia. Deși formidabil poet, Dante nu avea doar cultura poeziei. El era un savant, avea toată cultura științifică, filozofică și teologică a timpului său. În materie de cosmologie, fizică, științe liberale și teologice știa cam tot ce se știa pe la 1300 în lumea lui. Dacă citim comentariile moderne la schimbul poetic dintre Dante și prietenii săi poeți din curentul *dolce stil nuovo*, suntem frapați de caracterul savant al acestei poezii. Nu ne vine să credem că poeții de atunci construiau metafore poetice pornind de la foarte riguroase teorii științifice ale vederii, iubirii, spiritelor, bolii, intoxicării cu imagini și așa mai departe. Dacă răsfoim *Convivio* (*Ospățul*), o lucrare plănuită să aibă cincisprezece cărți și realizată doar în patru, însumând și așa, neterminată, peste trei sute de pagini, și dacă citim *Scrisoarea a XIII-a*, adresată lui Can Grande de la Scala, ori *Questio de aqua et terra* (*Întrebarea privitoare la apă și pământ*), vedem că Dante poseda perfect știin-

De exemplu, Robert Klein, „Spirito peregrino”, pp. 60–106; la fel, Giorgio Agamben, *Stanze: La parola e il fantasma nella cultura occidentale*, în special Parte terza, cap. III–IV și VI

Dante Alighieri, *Opere minore*, pp. 193–524; 742–756; 779–798

tele timpului său. El vorbea cu dezinvoltură limba savanților, nu doar a retorilor. Avea, din bagajul timpului său, o anumită știință. Cunoștea teoriile științifice care erau curente în cultura specializată a timpului său. De aceea, într-un sens primar, a ști ce știa Dante-în-chip-de-om-cultivat al timpului său revine la a ști ce se știa *la vârful* pe vremea lui. Mai nuanțat, a ști ce știa Dante-ca-gânditor-original revine la a ști ce anume este nou la Dante față de cultura timpului său. Dacă ar fi fost să răspund la întrebarea „cum arăta lumea lui Dante?“, v-aș fi făcut o dare de seamă privitoare la ce se credea despre cosmos pe vremea acestuia. Punând însă întrebarea „cum arăta *cu adevărat* lumea lui Dante?“, eu presupun de fapt două lucruri.

Întâi, că modelul de univers propus de Dante în *Divina Comedie* diferea de cel pe care acesta l-a asimilat din cultura timpului său.

În al doilea rând, că exegeții lui Dante cred îndeobște că nu există nici o diferență esențială între modelul de univers al științei din vremea lui Dante și modelul de univers al lui Dante însuși. Mai există un lucru care ar trebui măcar semnalat acum, acela că Dante nu era probabil conștient de această diferență, în ciuda faptului că, metaforic și tehnic, ea poate fi extrasă din cânturile din *Paradisul* în care este descrisă ascensiunea lui Dante dincolo de Cerul al nouălea.

Lucrurile pe care le veți auzi nu au nimic de-a face cu critica ori teoria literară. Nu se referă la Dante ca poet, literat ori geniu artistic. Se referă la Dante ca savant, om de știință, cosmolog, filozof și teolog, deopotrivă. Se pune întrebarea dacă acest mod de a folosi opera de poet a lui Dante este legitim. Eu cred că da, și asta pentru că el nu este străin nici de Dante, nici de posteritatea lui. Că nu e străin de Dante rezultă din opera sa *Vita nuova*, în care se vede cum interpreta el schimburile sale poetice cu prietenii săi poeți și ce statut – aș spune *științific* – acorda el *conținutului* poeziilor sale. Firește, Dante nu rima teorii științifice și doctrine medicale, cam în felul inept în care Sully Prudhomme rima meditații filozofice serbede, el gândea și mai ales imagina *direct* în termenii lor. El era atât de impregnat de ele, pe de-o parte, și gândea atât de mult în termenii lor, pe de alta, încât nu este deloc ilegal să vorbim despre poezia lui în termenii teoriilor științifice din care aceasta era făcută și asupra cărora Dante însuși atrăgea atenția, ca înspre o finalitate a ei.

E un fapt cunoscut că posteritatea sa imediată a luat foarte în serios conținutul *științific* al operei poetice dantești. Și nu mă refer aici la știința filozofică a timpului său, care vedea în neoplatonism și în teoriile medicale, iar mai târziu în ceea ce Frances Yates a numit „tradiția her-

Dante, *Opere minore*,
„Viața nouă“, pp. 5–78

Frances A. Yates,
„The Hermetic
Tradition in
Renaissance
Science“,
pp. 255–274

metică a Renașterii“, o cheie de interpretare a tuturor tainelor lumii. Mă refer la tentativa de a traduce viziunile lui Dante în termeni geometrice și astronomici preciși. Există o întreagă linie de exegeți care a interpretat viziunea dezvoltată de Dante în *Infernul*, *Purgatoriul* și *Paradisul* în termenii unor geografii, cosmografii și cosmologii *reale*. Întemeietorul studiilor de cosmografie dantescă este un matematician și arhitect florentin, care, deși nu a fost propriu-zis un umanist, a profesat serioase studii literare, încercând, între altele, o biografie a lui Guido Cavalcanti – numele său este Antonio Manetti. Manetti este cel care a intervenit pe lângă Lorenzo de Medici pentru a readuce osemintele lui Dante la Florența. Mort în 1497, Manetti nu a publicat nimic din studiile sale dantești, care au fost făcute cunoscute studioșilor lui Dante de primii editori renascentiști ai poetului, prin comentariile lor: e vorba de Cristoforo Landino, cu ediția sa din 1481, unde vorbește de studiul lui Manetti privitor la *Sito, forma et misura dello 'nferno et statura de' giganti et di Lucifero*, și de Girolamo Benivieni, în 1506, în frumoasa ediție scoasă de Filippo Giunti (de aici numele ediției din 1506 – Giuntina). Giuntina este prima ediție Dante în care avem ilustrații la diferite scene din cânturi și unde sunt propuse o serie de xilogravuri conținând imagini ale lumii lui

Girolamo Benivieni,
*Dialogo di Antonio
 Manetti, cittadino
 fiorentino,
 circa al sito forma
 et misure dello inferno
 di Dante Alighieri*

Dante, în sens cosmografic – construite după ideile lui Manetti, pe care Benivieni, în comentariul său, le include sub forma unui dialog în care sunt expuse teoriile, construcțiile și calculele acestuia – adevărate *măsurători cadastrale*, matematice și ingineresti deopotrivă, ale descrierilor lui Dante.



„Conul” Infernului,
 construit după
 calculele lui Manetti
 (Giuntina, 1506)

Imaginatui che questo cono sia nato el corpo
 dello aggregato dell'acqua & della terra, &
 che questo triangolo che occupa (ome voi vede
 re) la sexta parte di detto aggregato, & che

○ ■■